

FESTSCHRIFT HELYETT POSZTUMUSZ VÁLOGATÁS

– JENEY Éva. *A megosztó és megosztható múlt*. Szerkesztette FILEP Tamás Gusztáv és JÓZAN Ildikó. Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2023, 296 lap –

BOKA LÁSZLÓ

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet
tudományos főmunkatárs

boka.laszlo@abtk.hu

ORCID 0000 0003 2596 3658

■ Kereken öt éve annak, hogy Jeney Éva tragikusan korán, életének mindössze 56. évében váratlanul elhunyt. Súlyos betegségéről és annak cipelt terheiről sem közvetlen munkatársait, sem a Kuncz-életműsorozat kutatócsoportjában vele együtt dolgozókat, sem baráti körét nem értesítette. A gyász mellett érthetetlen döbbenet és csend uralta azokat a heteket. Alig pár hónappal korábban, 2018 őszén, az OSZK-ban szervezett Kuncz Aladár-konferencián még mosolyogva és a tőle megszokott profizmussal adott elő, nyomát sem láttuk akkor leplezett betegségnek, pláne valamiféle kétségbeesésnek. Ahogyan az egyik nekrológ szerzője, Hegedüs Béla találóan írta, Éva mindig „bízott a jó szövegek hatásában, talán ezért nem beszélt nekünk sosem arról a javíthatatlan hibáról, ami megjelent saját életének a szövegében”¹ Halála után nyomban felvetődött egy olyan válogatott kötet kiadásának az ötlete, amely átfogná és hűen prezentálná Jeney Éva sokrétű értekezői-fordítói munkásságát. A tervből tavaly őszre, egy képletesen kerek születésnapra lett valóság, ekkor látott napvilágot Józán Ildikó és Filep Tamás Gusztáv alapos és lelkiismeretes előkészítő munkája révén az a tanulmánykötet, amely négy nagyobb témakörben közöl válogatott írásokat.

Halálakor többen leírták, hogy Jeney Éva igazi közvetítő volt. Közvetítő nyelvek és kultúrák, korok és eszmék, elmélet és gyakorlati kutatás között, amit a most összeállított olvasmányos, mégis elmélyülést igénylő szakkönyv 23 írása is igazol. Mi pedig, akik jól ismertük e szövegek mellett a szerzőt magát is, tanúsíthatjuk, hogy Jeney Éva mindeközben sohasem akart valamiféle rivaldafény közepében állni. Alázattal és célratörően szerkesztett köteteket és irodalomtörténeti kézikönyvet mások javára, s persze elkötelezett módon fordított. Kritikái mértéktartóak, tanulmányai nem túlírtak, inkább elegánsak, célratörők, olykor finom iróniával telítettek, hiszen az irónia nyelvén éppúgy beszélt, mint a teológia és a narratológia (vagy inkább narratológiák) nyelvein. Olyan értekező volt, aki a szövegek teremtette játéklehetőségekre, a mögöttes kulturális-történeti hálókra és az olvasási folyamat dinamikájára,

¹ HEGEDÜS Béla, „Jeney Éva (1963–2019)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123, 1. sz. (2019): 122–123.

a szöveg és az olvasó interakciójára egyaránt figyelni tudott. Akinek szövegei ma is társolvasókat és legfőképp együttgondolkodókat teremtenek, miközben szerzőjük képes a szaknyelven belül is más-más regiszterekben szólni, alkalomhoz, helyhez, perspektívához mérten. E mostani összeállításnak talán ez a legnagyobb hozadéka: együtt láttat különböző szövegeket a szűkre szabott életútból, s formál meg vagy igazol vissza korábbi részfeltételezéseket, teljesít ki gondolatmeneteket, téziseket.

Azt például, hogy

[...] különböző nyelveken íródott irodalmaknak, ha történetileg-földrajzilag azonos helyzetben keletkeznek, természetesen fölismerhetők közös vonásaik. A közös vonásokra az ún. történelmi sors szolgálhat magyarázattal, még akkor is, ha azt nem egyformán tapasztalja meg – esetünkben – Erdélyben a nemesi társadalom tagja, vagy a székely szabadok közössége, vagy a román jobbágy, vagy a szász városi polgár, avagy a falusi gazdaember. Közös vonások származhatnak és származnak is a nyelvükben eltérő művelődések kölcsönhatásából, amely kölcsönhatást ugyan mindenekelőtt a hatalmi viszonyok irányítják elsősorban, mégis az esztétikai ideológia és a hagyomány részévé válik. (19.)

Jeney Éva az egyidejűleg több kultúrában való jártasság, készség tudatának meghatározó erejét éppúgy elemezte-tárgyalta, mint történelmi kontextusokban az idegen és saját párbeszéd lehetőségeit. Ezzel máris az első, nagyobb tematikus egység összefüggő írásainak sűrű szövetében vagyunk. *A tiszta forrás utópiája* címet viselő első fejezet valójában két tematikára is figyel, hiszen egyszerre tárgyalja a 19–20. századi magyar–román kapcsolattörténet néhány kardinális pontját és igen bonyolult, politikával átítatott alakulásrendjét, illetve tér ki a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom legfőbb eszmeiségének, a transzilvanizmusnak a tárgyalására. Előbbiben a román–magyar fordítási irodalom kap komoly hangsúlyokat, de megjelenik a centrum és periféria, a kis népek és irodalmuk szólamain túl a népi kultúrértékek fölfedezése, az említett, olykor közösnek láttatott „tiszta forrás” utópiája is. Az, amelyik „művészet és politika (fikció és cselekvés) sajátos viszonyára világíthat rá” (53). Jeney ennek fényében ajánlja újraolvasásra Bartók *Cantata profanájának* tér- és időbeli összefüggéseit. Utóbbiban az erdélyi gondolat életképességének első évtizedét, majd a harmincas évtized derekától a transzilvanizmus emelkedett, européer fogalmának kényszerű beszűkülését vázolja egy-egy tanulmány erejéig, akkor is, ha e folyamatban némi hiányérzetünk adódhat e beszűkülést okozó történelmi háttér tényezők, nem vagy csak kevéssé részletezett indokok mentén. A tanulmányok következetesen bontják ezzel együtt is a második világháború után ugyancsak felfelbukkanó, szükségszerűen torzult erdélyiségtoposzokat (gyöngy/kagyló, magányos fenyő, szenvedés adta etika, súly alatt a pálma stb.), akárcsak az irodalomtörténet-írásban a művi különállásnak, a „határon túli irodalmak” külön tárgyalásának szakmaiattalan kereteit, eredjen mindez akár a recepció kultikus túlzásaiból, akár ismerethiányból és az 1948 utáni politikai berendezkedés elősegítette felületes tézisekből.

Már ezt megelőzően előkerül természetesen egy tágabb fogalom is, a Köztes-Európaé, mely „geopolitikai szempontból tekinthető ugyan egységnek, kulturálisan azonban több központot és perifériát jelöl, melyeknek csupán egyike a román-magyar művelődés, a görögkeleti és a nyugati keresztény kultúra határvidéke” (21). Ugyanitt indokoltan szerepel az a tanulmány is, amely az első román nyelvű modern regényhez, Camil Petrescu legtöbbször rossz főcímmel magyarított háborús művéhez (*A szerelem utolsó éjszakája, a háború első éjszakája*) fűz két hosszabb, értő jegyzetet. Ezek a regény szerkezeti és elbeszélői erényeit, tudatfolyamjellegét, ugyanakkor a háború mítosztalanításának és a hősiesség viszonylagossá tételének narratív eljárásait hangsúlyozzák, de az „egyidejű egyidejűtlenségek” kirívó példái mentén azt is, hogy a két nép együttélésében az 1916. augusztus végi román betörést kellene fordulópontként, valós cezúraként értelmezni, szakítva a tévesen 1918-ra, illetve 1920-ra figyelő történeti és irodalomtörténeti narratívákkal (111).

Alapos történeti vázlat, a román irodalom recepciójának hazai kézikönyvekben, lexikonokban való felmérése és komparatív párhuzamok, érdekes összevetések teszik ki az első bő száz oldalt. Sok ízében hézagpótló tanulmányok, alapkutatások is, nem csak bölcseleti többlet. Olyan izgalmas kérdésekkel, mint a két világháború között meghíusult kultúrközeledés vagy vámsorompók és nosztalgiahidak a két írói társadalom és általában az értelmiségiek között, amelyek fényében akár arra is választ kaphatunk, miért nem találni nyomát sem Babits *Az európai irodalom története* című munkája lapjain a román irodalomnak.

Az alapkutatás-jelleg és az összegző újraértés hatványozottan érvényes a második ciklusra, melynek központi alakja Kuncz Aladár. Jeney Évát a kezdetektől foglalkoztatta Kuncznak az induló *Nyugat* körében formálódó, ugyanakkor az elcsatolt Kolozsvárra hazaköltözve az *Ellenzék* és legfőképp az *Erdélyi Helikon* kötetlekeiben kiteljesedő írói-szerkesztői-fordítói pályája, de legfőképp a főműveként számon tartott fogságregénye, mely egyszerre memoár, naplóregény és autofikció. „A *Fekete Kolos-tor* intellektuális perspektívából láttat, sok benne a reflexió, az utólagos kommentár, az esszéisztikus és önelemző részlet, az egyénített fogolytársportré” (131.) Amikor a Nagy Háború centenáriumi évére készülve Filep Tamás Gusztávval elhatároztuk a Kuncz-életműsorozat összegyűjtését és kiadásának megindítását, teljesen evidenciaszerű volt előttünk, hogy abban másvalakinek a neve, mint a Jeney Évái fel sem merülhet, hisz otthonosan mozgott a francia nyelvben és kultúrában és jól ismerte a húszas évek magyarországi és erdélyi irodalmi életét is. Átala készülhetett el a máig legpontosabb szövegkiadás a Kriterion és az OSZK közös gondozásában: többek között visszakérültek a korábbi (1945 utáni magyarországi és romániai) cenzúrázott passzusok, Éva egységesítette a neveket, korábbi nyomdai hibákat javított, alaposan bővítette a jegyzetapparátust, és persze kiváló bevezető tanulmányt írt a sorozat első kötetéhez. Mindezen munkáját segítette az a Klebelsberg-ösztöndíj is, amely révén a franciaországi internálás primer dokumentumait kutathatta, ám amely program ennél is több hozadékkal járt: Éva jóvoltából helyi kiállítás nyílt a fogolyvékekről, ugyanerről magyar dokumentumfilm is született, új fordítók kezdtek érdeklődni

a Kuncz-életmű egyéb szegmensei iránt, a regény 2014-es francia kiadásának általa írt utószava mellett pedig számos új tanulmányt is ihletett e kutatócsoport-beli munka. Nem véletlen, hogy a most kiadott posztumusz kötet főcíméül is egy olyan fontos tanulmány címét választotta a két szerkesztő, amely a franciaországi civil internálás történetének részletein túl, s az említett mű által felvetett textológiai-filológiai kérdések mellett a múltábrázolás lehetőségére/lehetetlenségére, esemény és narratíva viszonylatában pedig a megoszt(hat)óságára figyel. Ugyanakkor nem feledkezik meg természetesen a francia–magyar kapcsolattörténetről, magyar vonatkozásokban pedig a háború mikro-, kultúr- és irodalomtörténeti vizsgálatában a Trianon-sokk korábban nem hangsúlyozott aspektusaira is érzékenyen rámutat. E tanulmány – a szerző sokrétű érdeklődési köréből, módszertanából és eljárásainak egyediségeiből adódóan – összegezni képes az értekezői korpusz legfőbb jellegzetességeit.

E második fejezetet a „koncentrációs irodalom” jelenségének körvonalazása és a megnevezés anomáliái vezetik fel, de a fordításokból eredeztethető kérdésköröket (így a regény 1937-es, első francia fordítása is) éppúgy tárgyalja, mint a tematikus kategóriák szükségszerű kevertségét vagy az egyes művek peremhelyzetét. Annál is inkább, mert Jeney minden esetben nemzetközi összevetésekbe ágyazta, s komparatív módon vizsgálta tanulmányai tárgyát. Ebben a fejezetben szerepel az a *Fekete kolostor* előzményszövegeit tárgyaló, összegző írása is, amely előadásként a bevezetőben jelzett konferencián hangozott el, s Évának alighanem az utolsó elkészült tanulmánya volt, szerkesztésében sajnos már csak posztumusz láthatott napvilágot. A „... sorsom már készen volt bennem” főcímű tanulmány ráadásul háborzongató áthallással súlyos párhuzamot is nyújthat e két korai halál között, minthogy a szerző alig tíz évvel több földi esztendőt érhetett csak meg, mint vizsgált alanya, Kuncz Aladár.

Az első két fejezetbe sorolt tanulmányok adják a kötet javát (mintegy 200 oldalt), az ezt követők alig 70 oldalra rúgnak, ami a válogatás mikéntjéről is több mindent elárul. Filep Tamás Gusztáv és Józán Ildikó ugyanis – érthetően – azokat az írásokat (főként tanulmányokat, de kritikát, nekrológokat is) válogatták a Kriterion által megjelentetett kötetbe, amelyek a kolozsvári székhelyű könyvkiadó olvasói bázisában fokozottabb érdeklődésre tarthatnak igényt, hozzátevé a kötet szerkesztői utószavában, hogy „a szorosabban vett irodalomelméleti munkák” kiadása, összegzése másokra vár. E munkára valóban szükség lenne, a kötetek együttesen mutathatnák fel Jeney Éva fontosabb kutatási irányainak és eredményeinek egészét. Az itt hiányolhatókból például azokat, amelyek a biblioterápiára vonatkoznak, s a szerző 2012-es kötetében (*Nyitott könyv: Irodalom, terápia, elmélet*) kaptak helyet, vagy azokat, melyek a kognitív narratológiák elméleti hátterét világítják meg. A kötet persze így is, önmagában is komoly teljesítmény, fontos szakmai mérföldkő és méltó tisztelgés az idejekorán lezárult életmű előtt, mely képes ugyanakkor felmutatni e kutatói pálya legfőbb csapásirányait. Nem csupán az írások egybegyűjtése s az ezáltal nyert többlet, az egymást megvilágító szövegegységek okán számít komoly teljesítménynek,

hanem azért is, mert eddig publikálatlan szövegeket is közread. Mielőtt erről szó esnék, érdemes hangsúlyozni az alapos szerkesztői, előkészítői, összeolvasói munkát, a kikövetkeztethetően véglegesnek szánt, olykor kibővített változatok közreadásában az oknyomozást, bizonyos esetekben a szövegfájlok kinyerését a szerző számítógépének merevlemezéről, és persze végezetül az alapos jegyzetapparátus elkészítését, amelyek együttesen kellettek a munka eredményességéhez.

Bár kevesebb és rövidebb szövegeket közöl a harmadik és a negyedik tematikus egység (konkrétan két-két tanulmányt, illetve egy Ricœur- és egy Szegedy-Maszáknekrológot), ezek igen fontos, mondhatni emblematikus írások. A harmadik fejezet (*Az egyetemes fordíthatóság elve*) két fordításméleti tanulmányt ad közre, ezek kiérlelt stílusán és elméleti alapvetéseinek pontosságán túl a Jeney Évára jellemző nyitott, fürkésző értelmezői gyakorlat a korábbi tárgykörökben felvetett kérdésekre is számos esetben visszautal, azokra nem egyszer akkurátus válaszokat ad, kiegészít, ugyanakkor előre is mutat. A gondolatmenet itt a mindenkori fordítási gyakorlat minuciózus vizsgálatáig többnyire rejtve maradó szövegtulajdonságoktól a különböző kultúrák közti egyetemes fordíthatóság Ricœur-féle elvéig, s az azt kifejezni hivatott metaforák társadalomtörténeti folyamatig terjed, illetve saját és idegen komplex kérdésköréig tágul, miközben a nemzeti ismérvet meghaladni vágyó, ugyanakkor a „nyelvében él a nemzet” kötöttségeinek és önellentmondásainak a tárgyalását sem mellőzi. A „föltételezett egyenértékűségre törekvés” mint vágyott fordítói cél és megengedő modalitás nemcsak az *azonos* és a *más* fogalmaival dolgozik e tanulmányokban, hanem éppen Ricœur tanai révén cseréli le őket Jeney az összehasonlíthatóság és magyarázat/igazolás együttes működési elvére. E ponton ugyanakkor a fordító a gadameri hermeneutika értelmében már „cselekszik”, hangsúlyozza a szerző, hiszen „a fordítói gyakorlat sem a szavak felől építkezik, hanem tágabb összefüggésből (kultúrából), a fordítandó nyelv világszemléletéből kiindulva jut el a szavakig” (225). A „nyelvi vendégszeretet”-et ilyen felvezetés után tárgyalja a metaforaelmélet több más aspektusával (Ricœurnél akár etikaiakkal) együtt. A negyedik (*Vagyok, amit elbeszélék*) fejezetbe eleve két olyan tanulmány került, amelyekben a szerző továbbgondolta a francia protestáns értekezőről monográfiájában (és már a doktori disszertációjában is) mondottakat; e tanulmányok hangsúlyos figyelmet fordítanak „az irodalomtudomány és más szakmák egymásrataltságra” is.

A két utóbbi fejezet szorosan összetartozik persze, hiszen Jeney Éva az első komolyabb Ricœur-írásokat közreadó magyar nyelvű válogatásba is már hat tanulmányt fordított még az ezredforduló előtt. E munkássága ismert és elismert, nem úgy a kötet *Függelékeként* közreadott két írása, melyek (a szóbeli közléseivel, megírandó terveivel összhangban) azt bizonyítják, hogy Jeney Éva komolyan gondolkodott egy átfogó, monografikus igényű magyar internált-, hadifogoly- és lágerirodalmi munka megírásában, s ebben Kuncz mellett fontos helye lett volna Gera György életművének is. Éva a Budapestről Párizsba került magyar szépírói-fordítói hagyatékot már számba vette és listázta, a legismertebb regényét (*Terelőút*) újrakiadásra előkészítette. Kész tanulmány e téren ugyan nem maradt hátra, az életmű feltárására vonatkozó

két előadás szövege azonban kéziratban fennmaradt, ami a most megjelentetett posztumusz kötet igazi nívója, így fontos kitérnünk rá.

Gera Nagyváradról indult, asszimilált zsidó értelmiségi, anyai ágon Konrád György unokatestvére, akinek szülei haláltáborban haltak meg, ő maga munkaszolgálatos volt, később Mauthausenbe deportálták. 1945 után Kolozsváron tanult szociológiát, filozófiát és esztétikát, 1948 után Budapesten telepedett le. Kiválóan ismerte a francia mellett a német, a román és az olasz irodalmat is, fordította szerzőit, de dramaturgként a színházi és a filmes világban is otthonos volt. Neki köszönhetjük a *Világ-irodalmi lexikon* több, francia vonatkozású szócikkét. Az 1972-ben kiadott (amúgy Bibó István tanulmányai hatására regénnyé érett) *Terelőút* a holokauszt témához az elsők közt nyúló magyar regény volt, de nagyobb kritikai visszhangot a kor sajátosságai miatt nem kaphatott. Jeney főként „az alkotói tér szűkösségével szemben a fordítói tér tágasságát” (265) választó Geráról akart írni, s a képletes, mindmáig megíratlan magyar fordítástörténetben kiemelt helyet szánt neki. Legalább ilyen fontos azonban értekezői munkásságban az emlékirat-irodalom, a fogság, a börtön vagy az internálótábor kérdésköre, ami e fennmaradt jegyzetekben is rendre előke-
rül. Jeney, ha vázlatosan is, de páratlan módon rokonítja, fűzi össze a *Fogságom naplójától* a *Fekete kolostoron* és a *Terelőúton* át az 1956-os erdélyi magyar memoárokig vezető szövegi létmódokat, hangsúlyozva azok összetett, hálózatszerű jegyeit. Miközben láthatóan maga is – hunyt mesteréhez, Szegedy-Maszákhoz hasonlóan – a jó kérdésfelvetést fontosabbnak érzi, mint a biztos válaszokat. Meg is jegyzi: többnyire és joggal „ódzkodunk az irodalom tematikus szempontú vizsgálatától”, kérdés tehát, hogy az említett művek besorolhatók-e a második világháború után fogantatosított „littérature concentrationnaire”-fogalmába? (272.) A *Terelőút* „groteszk világa és kiegyensúlyozott értékszerkezete” miatt akár a „háborúellenes” irodalom címkéje alá is besorolható lenne. Jeney Éva úgy látta, a Kertész-recepció értékelői nem nagyon kerestek összefüggéseket a *Sorstalanság* magyar nyelven íródott előzményszövegeivel, arra pedig már György Péter is felhívta a figyelmet,² hogy Kertész egyik kisregénye, a *Nyomkereső* szoros összefüggésbe hozható Gera említett könyvével. Mindkettő az egykori „tethely” bejárásának s az ebből fakadó episztemológiai kérdésköröknek, valamint az ábrázolhatóság prózapoétikai jegyeinek bonyolult problémaköreit érinti.

Gera regényében az egykori dokumentumokat is közlő elbeszélő, mint családjából az egyedüli túlélő, úgy dönt, felkeresi az egykori láger helyszínét. A nyomok azonban eltűntek, a helyszínt visszahódította a természet, benőtte az erdő, s mintha a közelben lakók emlékezetéből is kihullottak volna az emlékek. „A tárgyi feltételek hiánya és az emberi emlékezet hiátusai válnak nyomokká” – mondja Jeney (273), a lelkekben hagyott traumák révén pedig játékba lendíti a holokausztirodalomban ismert „lázári irodalom” fogalmát is. A regényben a helyszínre évek múltán visszatérő elbeszélő ugyanis a bibliai Lázárhoz hasonlóan lesz láttatott, mindkét metafora valami elmond-

² GYÖRGY Péter, „Gera György: *Terelőút*”, *Jelenkor* 53, 12. sz. (2010): 1350–1360.

hatatlanról (a túlvilág tapasztalatáról, illetve a borzalmak szavak általi visszaadásának lehetetlenségéről) tanúskodik. A „lázári irodalom” kiindulópontja ezért sohasem a deportálás maga, hanem a lágerek utáni világtapasztalat lesz. Az, amely a halált mindig jelen időben jeleníti meg, ugyanakkor az életre és az olvasó világára is kiterjed, miközben az elveszett, meghasonlott túlélő, a főhős eredendően és törvényszerűen magányos marad.

Jól látható: az elsőre talán eklektikusnak tűnő posztumusz kötet egyáltalán nem széttartó, a tanulmányok és egyéb írások számtalan ponton érintkeznek egymással, mi több produktív értekezői hálót alkotnak. Jeney Éva írásait örökös komparatív szemlélet, irodalomelméleti pallérozottság, lényegre törő kérdésfelvetés jellemzi, ugyanakkor halk, finom, elegáns jelzése annak, ha valamit másként lát, másként gondol, mint elődei vagy akár vitapartneri. A most közreadott válogatás ugyan nem kronológiai rendet követ, de ha tüzetesebben megvizsgáljuk az első és az utolsó publikált Jeney-szövegeket, könnyen rádöbbenhetünk, hogy mindezt alig negyed század alatt sikerült megvalósítania. Hatványozott fordítói érdeklődése, illetve az internáltság és a lágérirodalom mellett a „nyomok” és a „nyomkeresés”, ez a végső soron hermeneutikai alaptapasztalat volt az, ami élete utolsó éveiben is foglalkoztatta és vizsgálódásai homlokterében állt. A kötet szempontjából ezért is telitalálat az a – jobb híján – keretesnek mondható szerkezet, amit (válogatásuk nyitó és záró tanulmányai révén) a szerkesztők biztosítanak. A lázári tapasztalat és a kötet élére helyezett remek József Attila-versértelmezés (*Talán eltűnök hirtelen*) örökös nyitottsága, a sorok folyamatos újraértelmezhetősége és akár felcserélhetősége, „a végtelen vers nyomában” levés olyan tapasztalássá válik, ami a beszédaktus-elmélet szerint maga a tetten ért, mégis tovarebbenő szó, vagy mondjuk így: pillanatra kitérülő jel, nyom, mely ezáltal óhatatlanul cselekvéssé is lesz. Jeney Éva értekezői munkássága a most egymás mellé helyezett tanulmányok tanúsága szerint is egész világot teremtett, érvényeset, összefüggőt, olyat, ami nem tűnik el „akár erdőben a vadnyom”.

Jeney Éva csak tavaly lett volna hatvanesztendő. Mint minden komoly értekező, igazi Festschriftet érdemelt volna. Ennek fájó hiányát is enyhíti most e méltón emlékező, hézagpótló kötet.